

Лекція. Психологія раннього та дошкільного дитинства

План

1. Криза новонародженості
2. Вік немовляти
3. Криза 1-го року
4. Психологічна характеристика розвитку дитини в ранньому дитинстві
5. Криза трьох років
6. Загальна характеристика дошкільного віку

1. Криза новонародженості

Акт народження дитини супроводжується сильним стресом як для матері, так і для новонародженого. Проходячи через родові шляхи, дитина відчуває сильну гіпоксію і здавлювання голови. Її організм відповідає на це значним викидом у кров гормонів стресу: дуже активних і сильних біохімічних речовин - адреналіну і норадреналіну. Рівень їх у крові новонародженого вищий, ніж у дорослого в стані сильного емоційного напруження. Вважають, що велика доза цих гормонів сприяє встановленню прив'язаності між матір'ю і дитиною та забезпечує активність новонародженого.

Після того як дитина з'явилася на світ, її нервова система глибоко вражена тим, що відбулося, що стало підставою для осмислення цього факту в термінах психологічної травми народження.

Розвиток дитини починається критичним актом народження і наступним за ним критичним періодом, який носить назву новонародженості. Психоаналітики вважають кризу першою травмою, яку переживає дитина, і вона настільки сильна, що все наступне життя людини проходить під знаком цієї травми. Навряд чи можна з цим погодитися, якщо врахувати, що у новонародженої дитини ще відсутнє психічне життя, і крик новонародженого є переходом до нової форми дихання. Акт народження у певному сенсі є переходом від паразитарного типу існування до форми індивідуального життя. Це перехід від темряви до світла, від тепла до холоду, від одного типу харчування до іншого. Починають діяти інші види фізіологічної регуляції поведінки, численні фізіологічні системи починають функціонувати заново.

Криза новонародженості - проміжний період між внутрішньоутробним і позаутробним способом життя. Процес народження - тяжкий, переломний момент у житті дитини. Народжуючись, дитина потрапляє в зовсім інші умови: холод, яскраве світло, повітряне середовище, яке вимагає іншого типу дихання, необхідність зміни типу харчування. Якби поряд з новонародженим не було дорослої людини, то ця істота через кілька годин повинна була б загинути.

Прийняття до нових умов життя дитині допомагають спадково закріплені механізми - безумовні рефлексі. Дитина народжується з певною готовністю нервової системи пристосовувати організм до зовнішніх умов. Так, відразу після народження включаються рефлексі, що забезпечують роботу основних систем організму (дихання, кровообігу). В перші дні можна також відзначити таке: сильне подразнення шкіри (укол, наприклад) викликає захисне

обсмикування, мелькання якогось предмета перед обличчям - зажмурювання, а різке збільшення яскравості світла - звуження зіниць тощо. Ці реакції - захисні рефлекси. Крім захисних, у новонароджених можна виявити реакції, спрямовані на контакт з подразником. Це орієнтувальні рефлекси. Спостереження свідчать про те, що вже в період від першого до третього дня сильне джерело світла викликає поворот голови: в дитячій кімнаті полового будинку в сонячний день голови більшості новонароджених, як соняшники, повернуті в бік світла. Доведено також, що уже в перші дні новонародженим властиво стежити за джерелом світла, яке повільно переміщується. Легко викликаються і орієнтовно-харчові рефлекси. Дотик до кутиків губ, до щік викликає у голодної дитини реакцію пошуку: вона повертає голову в бік подразника, відкриває рот. Крім перелічених, у дитини виявляється ще кілька вроджених реакцій: ссальний рефлекс - дитина відразу ж починає ссати вкладений їй до рота предмет; хватальний рефлекс - дотик до долоні викликає реакцію схоплювання; рефлекс відштовхування (повзання) - при дотику до підшви ніг і деякі інші рефлекси.

Таким чином, дитина озброєна певною кількістю безумовних рефлексів, які виявляються в найперші дні після народження. За останні роки вчені довели, що деякі рефлекторні реакції виявляються ще до народження. Так, уже через вісімнадцять тижнів у плода утворюється ссальний рефлекс. Більшість вроджених реакцій необхідні дитині для життя. Вони допомагають їй пристосуватися до нових умов існування. Завдяки цим рефлексам для новонародженого стає можливим новий тип дихання і харчування. Якщо до народження плід розвивається за рахунок організму матері (через стінки судин плаценти - дитячого місця - з крові матері у кров зародка надходять поживні речовини і кисень), то після народження організм дитини переходить до легеневого дихання і так званого орального харчування (через рот і шлунково-кишковий тракт). Це пристосування відбувається рефлекторно. Після того як легені наповнюються повітрям, ціла система м'язів включається в ритмічні дихальні рухи. Дихання здійснюється легко і вільно. Харчування відбувається за допомогою ссального рефлексу. Вроджені дії, включені до ссального рефлексу, на перших порах ще погано узгоджені між собою: дитина при ссанні захлинається, задихається, у неї швидко виснажуються сили. Вся її активність спрямована на ссання заради насичення. Дуже велике значення має також установлення рефлекторного автоматизму терморегуляції; організм дитини вже краще пристосовується до температурних перепадів.

Новонародженість - єдиний період у житті людини, коли можна спостерігати у чистому вигляді прояв вроджених, інстинктивних форм поведінки, спрямованих на задоволення органічних потреб (у кисні, їжі, теплі). Однак, органічні потреби не можуть скласти основу психічного розвитку - вони тільки забезпечують виживання немовляти. В дитини, на відміну від дитинчат тварин, наявні безумовні рефлекси не забезпечують появи людських форм поведінки, водночас як складний набір безумовних рефлексів дитинчат тварин дозволяє скластися дорослому індивіду з активними захисними, мисливськими, материнськими та іншими реакціями, необхідними для нормального існування.

Як свідчать дослідження, в порівняно невеликому наборі вроджених реакцій дитини на зовнішні подразники є багато рефлексів, на основі яких нічого не розвивається. Це - атавістичні рефлекс, спадковість, одержані дитиною від тваринних предків. Такими є рефлекс чіпляння і повзання. Рухи, пов'язані з цими рефlekсами, в подальшому згасають. Рефлекс чіпляння полягає в тому, що ручка стискається в кулак у відповідь на подразнення долоні. Рухи дитини, необхідні для її психічного розвитку, для розвитку здатності взаємодіяти із зовнішнім світом. Вони формуються не на основі цього рефлексу чіпляння, а на основі чіпляння, яке виникає при подразненні пальців. Хапальний рефлекс згасає раніше, ніж починає складатися чіпляння. Рефлекс повзання при опорі на підшви також не є вихідним для розвитку самостійного пересування у просторі. Спостереження показують, що справжнє повзання починається не з відштовхування ніжками, а з рухів рук: дитина тягнеться до предмету, який привертає її увагу, "переступає" руками і просувається вперед. Чіпляння і повзання починають формуватися не в період новонародженості, а значно пізніше - при взаємодії дитини з дорослим, який спонукає і тренує ці дії. Таким чином, дитина набагато менше "озброєна" вродженими формами поведінки, ніж дитинча тварини. В дитини всі людські форми поведінки ще повинні скластися.

Дитина найбільш безпомічна в момент свого народження. У неї відсутня єдина усталена форма поведінки. В ході антропогенезу практично зникли всі інстинктивні функціональні системи. На момент народження у дитини не існує жодного раніше сформованого поведінкового акту. Все складається в ході життєдіяльності. У цьому й полягає біологічна сутність безпомічності. Втрата інстинктивних форм поведінки відбувалася протягом сотень тисяч років, вона - надзвичайне благо, яке розширило можливості розвитку. Дж. Брунер зазначав, що еволюція приматів ґрунтується на відборі в напрямку все більш відмінного патерну незрілості, завдяки саме такому напрямку відбору стала можливою більш гнучка адаптація нашого виду.

Період новонародженості характеризується радикальними змінами умов життя, помноженими на безпомічність дитини. Це могло б стати причиною загибелі дитини, якби не складалася особлива соціальна ситуація її розвитку. Це ситуація об'єктивно необхідних стосунків між дитиною і дорослою людиною. Всі умови життя дитини відразу ж соціально опосередковані. Однак, соціальна ситуація розвитку повинна встановитися. Психологічна єдність дитини і матері з'явиться пізніше: та єдність, яка існує з самого початку, ініціюється тільки матір'ю. У цей період дитина 80% часу спить, 20% - знаходиться у бадьорому стані, хоча цей стан носить напівдрімотний характер. Рухи новонародженого ще не можна назвати рухами у власному сенсі слова, це радше фізіологічні відправлення рухових органів. Поведінка, у власному розумінні слова, ще відсутня. Поведінка новонародженого - це рух, пов'язаний з виділенням якогось елемента з навколишнього життя. Вона має дві частини: орієнтувальну і виконавчу. Без орієнтування немає поведінки. Перший об'єкт, який дитина виділяє з навколишньої дійсності, - людське обличчя.

Для психічного життя новонародженого характерні два головних моменти - переважання нерозчленованих переживань та відсутність виокремлення себе з середовища. Особливістю психічного життя новонародженого є те, що в перший місяць життя для нього не існує ні хтось, ні щось; всі подразники і все оточуюче він переживає тільки як суб'єктивні стани. Чуттєве й емоційне (відчуття і переживання) в ньому неподільно злиті; дитина не виділяє себе з середовища, не відділяє від матері.

Новонароджений майже нічим не цікавиться, тому не має сенсу йому купувати і показувати іграшки. У перші тижні його взагалі не цікавлять жодні сторони зовнішнього середовища. Єдине, що його турбує, - відсутність дискомфорту, а в цей стан він потрапляє досить часто: перед і після годування, перед і після зміни мокрих пелюшок, від шуму, від раптової зміни положення. Він постійно прагне повернутися у стан сонливості, і тільки з 2-го місяця буде активно шукати зовнішніх впливів.

Особливості розвитку органів чуття

Хоча дитина народжується значно більш безпомічною, ніж дитинчата багатьох тварин, але відсутність значної кількості вроджених форм поведінки складає не слабкість, а силу дитини. Основна особливість новонародженого - безмежні можливості засвоєння нового досвіду, набуття властивих людині форм поведінки. Якщо органічні потреби в достатній мірі задовольняються, вони незабаром втрачають своє провідне значення, і в умовах правильного режиму і виховання формуються нові потреби (в одержанні вражень, у русі, в спілкуванні з дорослими); на їх основі здійснюється психічний розвиток.

Потреба в одержанні вражень пов'язана з орієнтувальними рефlekсами і розвивається залежно від готовності органів чуття дитини одержувати ці враження. Хоча зоровий і слуховий апарати новонародженого вступають у дію з першого дня, їх робота вкрай недосконала. Зорові реакції викликає тільки світло, що знаходиться поблизу, слухові реакції - тільки різкі звуки. Протягом перших тижнів і місяців життя зір та слух швидко удосконалюються. Дитина починає стежити очима за предметами, що рухаються, а потім зупиняє погляд на нерухомих предметах. Вона починає реагувати на нерізкі звуки, зокрема на голос дорослого. У відповідь на зорові і слухові подразники виникає поки що короткочасна затримка імпульсивних рухів ручок, ніжок і голови; припинення плачу свідчить про зорове і слухове зосередження.

Важлива особливість новонародженого полягає в тому, що розвиток зору і слуху відбувається швидше, ніж розвиток тілесних рухів. Ця особливість відрізняє дитину від дитинчати тварин, у яких, в першу чергу, удосконалюються рухи.

Розвиток роботи зорового і слухового апаратів, удосконалення реакцій на зовнішні подразники відбувається на основі дозрівання нервової системи дитини і, в першу чергу, її головного мозку. Вага мозку новонародженого складає 1/4 ваги мозку дорослої людини. Кількість нервових клітин в ньому така сама, як у дорослого, але вони недостатньо розвинені. Тим не менш уже в період новонародженості (і навіть у дітей, що народилися недоношеними) виявляється достатньо можливим утворення умовних рефлексів. Цей факт

служить доказом того, що у встановленні зв'язків дитини із зовнішнім світом включаються вищі відділи мозку - кора великих півкуль. З перших днів життя починає швидко збільшуватися вага мозку, ростуть і покриваються захисними мієліновими оболонками нервові волокна. При цьому особливо швидко формуються ті ділянки, які пов'язані з одержанням зовнішніх вражень: за два тижні площа, яку займають у корі великих півкуль зорові поля, збільшується у півтора рази. Але було б невірно думати, що саме по собі дозрівання мозку може забезпечити розвиток органів чуття новонародженого. Цей розвиток відбувається під впливом одержаних дитиною зовнішніх вражень. Більш того, без таких вражень неможливе саме дозрівання мозку. Необхідною умовою нормального дозрівання мозку в період новонародженості є вправлення органів чуття (аналізаторів), надходження до мозку імпульсів, які одержуються за допомогою різноманітних сигналів із зовнішнього світу. Якщо дитина потрапляє в умови сенсорної ізоляції (відсутності достатньої кількості зовнішніх вражень), її розвиток різко уповільнюється. Навпаки, якщо дитина одержує достатньо вражень, то відбувається швидкий розвиток орієнтувальних рефлексів (що виявляється в появі зорового і слухового зосередження), створюється основа для наступного оволодіння рухами і формування психічних процесів та якостей.

Джерелом зорових і слухових вражень, необхідних для нормального розвитку нервової системи і органів чуття дитини, а також організатором таких вражень стає дорослий. Дорослий підносить до обличчя дитини предмети, нахиляє своє обличчя, говорить з дитиною, активізуючи її орієнтувальні реакції.

Розвиток емоційної сфери

Новонароджений починає своє життя з крику, який в перші дні носить безумовний рефлексорний характер. Перший крик - результат спазму голосової щілини. Спазм супроводжує перші дихальні рефлекси. Деякі вчені вважають, що перший крик - це і є перший прояв негативної емоції: спазми викликають відчуття стиснення. Однак, можна стверджувати, що вже в перші дні життя дитина криком відповідає на неприємні відчуття, пов'язані з потребою в їжі, сні, теплі: підставою для крику служить голод, мокрі пелюшки тощо. За нормального виховання крик новонародженого переходить у вияв негативної емоції - плач. Плач стає природним вираженням будь-якого страждання, фізичного болю тощо. Посмішка, яка є виявом позитивної емоції, з'являється дещо пізніше.

Перші, досить визначені прояви позитивної емоції у вигляді посмішки можна спостерігати в кінці першого - початку другого місяця життя, причому посмішка виникала або при зоровому зосередженні на предметі, або як відповідь на звернені до дитини лагідні слова і посмішку дорослого. Тому можна зробити висновок, що для виникнення позитивної емоції недостатньо одного тільки задоволення органічних потреб. Воно лише знімає негативні емоції і створює умови, за яких дитина може відчувати радісне переживання, викликане одержанням вражень, пов'язаних з дорослим.

Поступово в дитини виробляється особлива емоційно-рухова реакція, звернена до дорослого, яка називається комплексом поживавлення. Комплекс

пожвавлення полягає в тому, що дитина зосереджує погляд на обличчі людини, яка схилилася над нею, посміхається їй, активно рухає ручками та ніжками, промовляє тихі звуки. Це вияв потреби у спілкуванні з дорослим - першої соціальної потреби дитини. У комплексі зароджується координація рухів.

2. Вік немовляти

Вік немовляти охоплює період від 2 місяців до 1 року.

Показником сформованої соціальної ситуації розвитку є специфічна реакція посмішки на обличчя матері. Це соціальна ситуація нерозривної пов'язаності, єдності дитини з дорослим. Л.С.Виготський назвав її соціальною ситуацією "МИ". Дитина нічого не може без дорослої людини, адже дитині потрібний комфорт, і центральний елемент цього комфорту - дорослий. Як зазначав Д. Б. Ельконін, пустушка і заколихування - замітники дорослого, які кажуть дитині: "Все спокійно!", "Все в порядку!", "Я тут!". Соціальна ситуація нерозривної єдності дитини і дорослого містить у собі протиріччя: дитина максимально потребує дорослого і, водночас, не має специфічних засобів впливу на нього. Це протиріччя розв'язується протягом всього періоду немовляти і приводить до руйнування соціальної ситуації розвитку, яка виступала умовою його виникнення.

Соціальна ситуація розвитку у перший рік життя складається з двох моментів.

По-перше, немовля навіть біологічно - безпомічна істота. Самостійно воно не в змозі задовольнити навіть базові життєві потреби. Життя немовляти цілком і повністю залежить від дорослого, який доглядає за ним: харчування, переміщення в просторі, навіть перекидання з боку на бік здійснюється за допомогою дорослого. Така опосередкованість дозволяє вважати дитину максимально соціальною істотою - її відношення до дійсності з самого початку соціальне.

По-друге, будучи вплетеною у соціальне, дитина позбавлена основного засобу спілкування - мови. Всією організацією життя дитина змушена максимально спілкуватися з дорослими, але це спілкування своєрідне - безсловесне. Саме у протиріччі між максимальною соціальністю і мінімальними можливостями спілкування закладена основа всього розвитку дитини в період немовляти.

Початок немовлячого періоду співпадає із закінченням кризи новонародженості. Поворотний пункт знаходиться між 2-им і 3-ім місяцями життя дитини і знаменується виділенням дорослої людини як центрального елементу оточуючої дійсності.

Провідним типом діяльності в період немовляти є безпосередньо-емоційне спілкування, предметом якого для дитини є доросла людина. Перша потреба, яка формується у дитини, - це потреба в іншій людині. Тільки розвиваючись поряд з дорослою людиною, дитина сама може стати людиною. "Перше, що ми повинні виховати у наших дітей і що розвивається протягом всього дитинства, - пише Д. Б. Ельконін, - це потреба дітей в людині, в іншій людині, спочатку в матері, батькові, потім у товаришеві, друзі, в колективі і,

нарешті, в суспільстві". На розвиток цієї потреби слід звернути особливу увагу: з дитиною необхідно говорити, посміхатися, розповідати їй казки, хоча дитина ще не все розуміє з того, що говорить їй дорослий. У цьому сенсі М. І. Лісіна говорила про "випереджуючий вплив дорослого", який використовує у стосунках з дитиною велику кількість засобів, що лише поступово стають індивідуальними засобами її психічної діяльності.

У перше півріччя життя відбувається надзвичайно інтенсивний розвиток сенсорних механізмів, елементарних форм майбутніх орієнтувальних реакцій: зосередження, стеження, кругові рухи. У 4 місяці з'являється реакція на новизну - це явна сенсорна реакція, яка полягає у тривалості утримання погляду на новому предметі. Розвивається слухове сприйняття, з'являються реакції на голос матері та тактильна чутливість, яка має важливе значення для виникнення акту хапання і обстеження предмета.

Розвиваються голосові реакції дитини. Виникають перші заклики - спроби привернути увагу дорослого за допомогою голосу, що свідчить про перебудову голосових реакцій у поведінкові акти. Уже в перші місяці життя розвиваються різні типи голосових реакцій: гудіння, гукання, белькіт.

Приблизно у 5 місяців відбувається перелом у розвитку дитини, і починається другий підперіод немовлячого віку. Він пов'язаний з виникненням акту хапання - першої організованої, спрямованої дії. Це справжня революція в розвитку дитини першого року життя. Акт хапання народжується як спільна діяльність дитини з дорослим. Акт хапання - це поведінковий акт, а поведінка передбачає обов'язкову участь орієнтування. Тому для того, щоб виникло хапання, необхідно, щоб рука перетворилася в орган дотику. Поки рука не перетворилась в орган перцепції, вона не може стати органом хапання. Хапання здійснюється під контролем зору: дитина розглядає свої ручки, стежить за тим, як ручка наближається до предмету. Акт хапання має надзвичайне значення для психічного розвитку дитини. З ним пов'язане виникнення предметного сприйняття. Коли подразник падає на око, образу ще не існує. Образ виникає тоді, коли є практичний, дієвий контакт між зображенням і предметом. Завдяки хапанню виникає простір, це простір витягнутої руки. Завдяки акту хапання розвивається рука: виникає протиставлення великого пальця, що слугує одним із родових відмінностей людини від її найближчих предків.

На основі акту хапання розширюються можливості маніпулювання з предметом, а у віці від 4 до 7 місяців виникають результативні дії: просте переміщення предмета, рухання ним, одержання з нього звуків. У віці 7-10 місяців формуються співвідносні дії: дитина може маніпулювати з двома об'єктами одночасно, віддаляючи їх від себе і співвідносячи їх між собою: дитина віддаляє об'єкт від себе, наближаючи його до іншого об'єкта, щоб покласти, поставити чи нанизати на нього.

До кінця немовлячого віку (10-11 до 14 місяців) виникає етап функціональних дій: якщо раніше дитина виконувала дію одним показаним їй способом та на одних і тих самих предметах, то тепер вона намагається відтворити дію на всіх можливих об'єктах. Д. Б. Ельконін говорив, що людина дуже давно придумала програмоване навчання для дітей першого року життя.

Це - іграшки, в яких запрограмовані ті дії, які з їх допомогою повинна здійснити дитина. Маніпулювання дитини з іграшками - це прихована спільна діяльність. Тут дорослий присутній не безпосередньо, а опосередковано, будучи нібито запрограмованим в іграшці.

Починаючи з другого півріччя життя, дитина потребує, щоб дорослий "співпрацював" з нею, організовував її, допомагав у важку хвилину, підбадьорював при невдачі, хвалив за досягнення. При ситуативно-діловому спілкуванні діти прагнуть присутності дорослого, вимагають його доброзичливої уваги, а також, щоб дорослий брав активну участь у заняттях дитини.

Зміна предмету спілкування вимагає нових засобів і способів впливу на дорослого. З протягнутої до предмету руки виникає вказівний жест.

До кінця немовлячого віку у дитини виникає перше розуміння слів, а у дорослого з'являється можливість керувати орієнтуванням дитини. До 9 місяців (початок кризи 1-го року) дитина стає на ніжки, починає ходити. Як зазначав Д. Б. Ельконін, головне в акті ходьби не тільки те, що розширюється простір дитини, але й те, що дитина відділяє себе від дорослого. Вперше відбувається роздроблення єдиної соціальної ситуації "Ми", тепер не мама веде дитину, а вона веде маму, куди хоче. Ходьба - перше з основних новоутворень немовлячого віку, який знаменує собою розрив старої ситуації розвитку. Друге основне новоутворення цього віку - поява першого слова. Особливість перших слів полягає у тому, що вони носять характер указівних жестів. Ходьба і збагачення предметних дій вимагає мови, яка б задовольняла спілкування з ними (предметами). Мова, як і всі новоутворення віку, носить перехідний характер. Це автономна, ситуативна, емоційно забарвлена мова, зрозуміла тільки близьким. Це мова специфічна за своєю структурою, яка складається з уривків слів. Але якою б не була ця мова, вона являє собою нову якість, яка може слугувати критерієм того, що стара соціальна ситуація розвитку дитини розпалась. Замість єдності дорослого і дитини, виникає новий зміст - предметна діяльність.

До кінця періоду немовляти у дитини складаються початкові уявлення про навколишній світ і виникають елементарні форми сприйняття і мислення, які дозволяють орієнтуватися в цьому світі і складають необхідну передумову для переходу до засвоєння різних видів суспільного досвіду, яке відбувається в ранньому дитинстві.

3. Криза 1-го року

Криза - це необхідний і закономірний етап у житті дитини, коли накопичуються зміни в поведінці і розвитку та відбувається перехід на якісно новий етап. Кожна криза супроводжується появою впертості, неслухняності, капризів, які дитина надзвичайно яскраво проявляє. Обійти кризу неможливо, через це проходять практично всі діти. Але для одних цей перехід відбувається простіше, для інших - супроводжується серйознішими, значними поведінковими проявами. Батьки дивуються, шукаючи причини таких раптових

змін у поведінці доньки чи сина. Але ці зміни закономірні, властиві всім дітям у певному віці, тому їх назвали "кризами розвитку".

Криза виникає тому, що у дітей з'являються нові потреби, а старі форми їх задоволення вже не підходять, іноді навіть заважають, стримують, і тому не можуть виконувати свої функції.

У кінці першого року життя соціальна ситуація повного злиття дитини з дорослим нібито спалахує зсередини. Дитина починає розуміти і розділяти: я - дитина, а він - дорослий, ми - різні. В цьому сутність кризи першого року життя. У такому віці дитина набуває певну міру самостійності: з'являються перші слова, набувається вміння ходити, розвиваються дії з предметами. Але діапазон можливостей для втілення цього ще достатньо обмежений.

Дитина робить перший свій крок. Тепер вона може самостійно подорожувати по квартирі, знаходити багато цікавих речей, які вимагають вивчення і експериментування з ними. Дитяча допитливість, бажання знайомитися зі всім, що зустрічається навколо, - це природна потреба цього віку. І заборони, яких малюк не розуміє, викликають у нього протест, що виявляється у плачі, впертості, незадоволенні.

Так воля дитини вперше зустрічається з волею дорослого. Дитина хоче діяти сама, їй більше не влаштовує положення ляльки, яку годують, пеленають, дають іграшки, коли хочуть розмовляють, коли не хочуть - не розмовляють. Вона прагне бути самостійною, спілкуватися за власним бажанням. І тут ще один парадокс - прагнення до спілкування є, а слів, щоб висловити все це, ще немає.

Так починається криза одного року. Вона стає тим глибшою, чим більше батьки чинять супротив бажанням дитини. Капризи дитини, в дійсності, є показником того, що дорослим настав час змінювати свою поведінку і ставлення до власної дитини. Попередні стереотипи спілкування вже не спрацьовують.

Криза першого року знаменує перехід від періоду немовляти до раннього дитинства. Симптомами цієї кризи, і будь-якої іншої, є сплеск самостійності, поява афективних реакцій. Афективні реакції у дитини виникають, зазвичай, у тих випадках, коли дорослі не розуміють її бажань, її слів, її жестів і міміки, або ж розуміють, але не виконують те, чого хоче дитина. Оскільки до цього часу дитина активно повзає або навіть оволодіває ходьбою, то коло досяжних для неї предметів різко збільшується. Разом з тим не всі бажання дитини можна виконувати, оскільки вони можуть заподіяти шкоду самій дитині чи оточенню. Сильні афективні реакції виникають на заборони з боку дорослих і можуть виявлятися у крикові, падінні на підлогу тощо.

Прояви сильних афективних реакцій у дитини пов'язані з певним стилем виховання в сім'ї. Це можуть бути надмірний тиск та неприпустимість самостійності з боку дитини, непослідовність у вимогах з боку дорослих. У період кризи дорослі повинні встановити нові стосунки з дитиною, надати їй певну самостійність, виявити терпіння і витримку, що може пом'якшити симптоми та перебіг кризи, допомогти дитині позбавитися гострих емоційних реакцій.

Головний здобуток перехідного періоду - своєрідна дитяча мова, яку Л.С. Виготський називав автономною. Вона значно відрізняється від дорослої мови за звучанням і за змістом. Ці слова за звучанням іноді нагадують дорослі, хоча суттєво відрізняються від них. Дитина вкладає в ці слова зовсім інший зміст, ніж доросла людина, оскільки у неї ще не склалася доросла система понять. Вона ще не може узагальнювати предмети і її слова стають багатозначними та ситуативними. Багатозначність слів полягає в тому, що дитина відносить їх до різних з точки зору дорослого предметів і явищ. Багатозначність значення слів пов'язана з умовами їх виникнення - з ситуативністю. Взагалі автономна мова виникає тільки за умови яскравого афективного забарвлення ситуації, що сприймається, і активності самої дитини, яка цю ситуацію переживає чи діє в ній. Тому утворення багатозначності слів має емоційно-дійовий характер.

Ще одна особливість автономної мови своєрідність зв'язків між словами. Мова дитини не відповідає законам граматики. Слова не об'єднуються в речення, а переходять одне в одне, нагадуючи низку незв'язаних окликів.

Автономна мова дитини зрозуміла лише тим дорослим, які знаходяться постійно з нею. Спілкування з іншими дорослими за допомогою такої мови неможливе, хоча немовні засоби - жести, виразна міміка, що супроводжують незрозумілі слова, певною мірою допомагають розумінню.

4. Психологічна характеристика розвитку дитини в ранньому дитинстві

Після періоду немовляти починається новий етап розвитку людини - раннє дитинство (від 1 до 3 років). Немовлячий період озброїв дитину вмінням дивитися, слухати. Дитина починає оволодівати тілом, керувати рухами рук. У ранньому віці дитина вже не безпомічна істота, вона надзвичайно активна в своїх діях і в прагненні до спілкування з дорослими. На першому році життя у немовляти сформувалися початкові форми психічних дій, властивих людині. Передісторія психічного розвитку тепер поступилася місцем його справжній історії. Наступні два роки - період раннього дитинства - приносять дитині нові принципові досягнення.

Якісні перетворення, яким підлягає дитина за перші три роки, настільки значні, що деякі психологи (зокрема, Р. Заззо), розмірковуючи над тим, де ж середина шляху психічного розвитку людини від моменту народження до зрілого віку, відносять її до трьох років. Численні дослідження показали, що трирічна дитина психологічно входить у світ постійних речей, використовує численні предмети обігу і відчуває ціннісне ставлення до предметного світу. Вона здатна до самообслуговування, вміє вступати у взаємостосунки з оточуючими людьми. Вона спілкується з дорослими і дітьми за допомогою мови, дотримується елементарних правил поведінки. У стосунках з дорослими дитина проявляє виразну наслідуваність, що є найпростішою формою ідентифікації.

Ідентифікація у стосунках дитини з дорослим і дорослого з дитиною готує дитину до емоційної причетності до людей. На тлі ідентифікації у дитини виявляється так зване почуття довіри до людей (почуття базової довіри, Е.

Еріксон), а також так звана готовність до засвоєння матеріальної, психічної і духовної культури.

Основними досягненнями раннього дитинства, які визначають розвиток психіки дитини, є: оволодіння тілом, оволодіння мовою, розвиток предметної діяльності. Ці досягнення виявляються: в тілесній активності, координації рухів і дій, прямоходінні; у розвитку співвідносних і знаряддєвих дій; у бурхливому розвитку мови; в розвитку здатності до заміщення, до символічних дій і використання знаків; в розвитку наочно-дійового, наочно-образного і знакового мислення; в розвитку уяви і пам'яті; у відчуженні себе джерелом уяви і волі; у виокремленні свого "Я" і в появі так званого почуття особистості.

Загальна сенситивність здійснюється за рахунок невтримності онтогенетичного потенціалу до розвитку, а також психологічного входження дитини в соціальний простір людських стосунків, де відбувається розвиток і становлення потреби в позитивних емоціях і потреби бути визнаним.

Соціальна ситуація розвитку

У кінці першого року життя соціальна ситуація суттєво змінюється - в ній злитість дитини і дорослого змінюється появою двох: дитини і дорослого. Це стає сутністю кризи першого року життя. У дитини з'являється певна міра самостійності, виникають перші слова, самостійна ходьба, дії з предметами. Разом з тим, можливості дитини ще дуже обмежені. По-перше, мова носить автономний характер. По-друге, майже в кожній дії, яку дитина здійснює з предметом, нібито присутній дорослий.

Новоутворення, що виникли на кінець періоду немовляти, спонукають побудову нової соціальної ситуації розвитку - ситуації спільної діяльності з дорослою людиною. Змістом цієї спільної діяльності є засвоєння суспільно вироблених способів використання предметів. Соціальна ситуація розвитку в ранньому дитинстві характеризується тим, що взаємодія дитини і дорослого опосередковується предметом: "дитина - предмет - дорослий". Вся увага дитини зосереджена на предметі, дорослий же відступає на другий план. Саме в цьому полягає протиріччя соціальної ситуації розвитку: спосіб дії з предметом, зразок дії належить дорослому, а дитина водночас повинна виконувати індивідуальні дії. Це протиріччя розв'язується в новому типі діяльності, яка зароджується в ранньому віці, - предметній діяльності, спрямованій на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами. Діяльність предметна тому, що мотив діяльності полягає в самому предметі, в способі його використання. Спілкування в цьому віці стає формою організації предметної діяльності. Воно перестає бути діяльністю, оскільки мотив переміщується від дорослого на суспільний предмет. Спілкування виступає як засіб здійснення предметної діяльності, як знаряддя для оволодіння суспільними способами використання предметів.

Розвиток предметної діяльності

Перехід від періоду немовляти до раннього дитинства пов'язаний з розвитком нового ставлення до світу предметів - вони починають виступати для дитини не просто об'єктами, зручними для маніпулювання, а і як речі, що мають певне призначення і певний спосіб використання, тобто в тій функції,

яка закріплена за ними суспільним досвідом. Основні інтереси дитини переносяться в сферу оволодіння все новими і новими діями з предметами, а дорослий набуває ролі наставника, співробітника і помічника. Протягом всього періоду здійснюється перехід до предметної діяльності. Специфіка предметної діяльності полягає в тому, що дитині вперше відкриваються функції предметів: призначення речей є їхніми прихованими властивостями. Функції предметів не можуть бути виявлені шляхом простого маніпулювання. Дитина може багато разів відкривати і закривати дверці шафи, стукати ложкою об підлогу, але ні на крок не просунеться в пізнанні функцій предметів.

Тільки дорослий здатний в тій чи іншій формі розкрити дитині, для чого призначений той чи інший предмет. Засвоєння призначення предметів дитиною є специфічно людським, воно принципово відрізняється від тих форм наслідування, які спостерігаються у тварин. Завдяки дорослому дитина відразу входить до світу постійних предметів. Вона засвоює постійне призначення предметів, закріплене за ними суспільством і в цілому не змінюється залежно від ситуації.

5. Криза трьох років

До трьох років у дитини з'являється первинна самооцінка - усвідомлення не тільки свого "я", але й того, що "я хороший", "я дуже хороший", "я хороший і більш ніякий". Вимовляючи "я сам", дитина прагне діяти в цьому світі, змінюючи його. Виникає новий тип ставлення дитини до дорослого. Вона починає порівнювати себе з дорослим і користуватися тими самими правами, що й дорослий, бути самостійною та незалежною.

Криза 3-х років - межа між раннім і дошкільним дитинством - один з найскладніших моментів у житті дитини. Це кризи виокремлення свого "я" (за Д.Б. Ельконіним).

У цей період зростають самостійність і активність дитини, що вимагає від близьких своєчасної перебудови. Якщо нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не заохочується, самостійність постійно обмежується, у дитини виникають кризові явища. Л.С. Виготський описує 7 характеристик кризи 3 років.

Негативізм

Дитина дає негативну реакцію на вимогу чи прохання дорослого. Вона не робить щось тільки тому, що це запропонувала їй певна доросла людина. Головний мотив дії - зробити навпаки, тобто прямо протилежне тому, що їй сказали.

Впертість

Це реакція дитини, яка наполягає на чомусь не тому, що їй самій дуже хочеться, а тому, що вона сама про це сказала дорослим і вимагає, щоб з її думкою рахувались. Впертість - не наполегливість, з якою дитина досягає бажаного. Вперта дитина наполягає на тому, що їй не так вже дуже хочеться, чи зовсім не хочеться, чи давно розхотілось.

Норовливість дитини

Норовливість дитини спрямована не проти конкретного дорослого, а проти системи стосунків, що склалася в ранньому дитинстві, проти прийнятих у сім'ї норм виховання. Дитина наполягає на своїх бажаннях і незадоволена тим, що їй пропонують і роблять інші. Яскраво виявляється тенденція до самостійності: дитина хоче все робити і вирішувати сама.

Під час кризи підвищена тенденція до самостійності приводить до свавільності, яка часто неадекватна можливостям дитини і викликає додаткові конфлікти з дорослими. Свавільність - це прагнення до емансипації від дорослого. Дитина сама хоче щось робити. Якщо у кризі першого року дитина прагне до фізичної самостійності, то у три роки йдеться про самостійність наміру, задуму.

У деяких дітей конфлікти з батьками стають регулярними, вони нібито постійно знаходяться в стані війни з дорослими. У цих випадках говорять про протест-бунт. У сім'ї з єдиною дитиною може проявитися деспотизм. Дитина жорстко виявляє свою владу над оточуючими її дорослими, диктуючи, що вона буде їсти, а що не буде, чи може мама піти з дому чи ні тощо. Якщо в сім'ї кілька дітей, замість деспотизму можуть виникати ревності: та сама тенденція до влади виступає джерелом ревнивого, нетерпимого ставлення до інших дітей, які не мають майже жодних прав в сім'ї, з точки зору юного деспота.

Знецінювання

В очах дитини знецінюється те, що було звичним, цікавим, дорогим раніше. 3-річна дитина може почати сваритися (знецінюються старі правила поведінки), викинути або зламати улюблену іграшку, запропоновану невчасно тощо.

З новоутворень кризи трьох років виникає тенденція до самостійної діяльності, водночас схожої на діяльність дорослого - адже дорослі виступають для дитини зразками, і дитина хоче діяти, як вони. Тенденція жити спільним життям з дорослим проходить через все дитинство; дитина, відділяючись від дорослого, встановлює з ним більш глибокі стосунки, зазначав Д. Б. Ельконін.

Криза 3-х років - це перебудова соціальних стосунків дитини, зміна її позиції по відношенню до оточуючих дорослих і насамперед до авторитету батьків - вона намагається встановити нові, вищі форми стосунків з оточуючими.

Це також і криза її особистості. За Д.Б. Ельконіним, криза 3-х років - це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виокремлення свого "Я".

6. Загальна характеристика дошкільного віку

У кінці раннього дитинства відбувається відділення дитини від дорослого, що створює передумови для створення нової соціальної ситуації розвитку. Вона полягає в тому, що вперше дитина виходить за межі свого сімейного світу і встановлює стосунки зі світом дорослих людей. Дитину, насамперед, цікавить світ соціальних стосунків, які існують у світі дорослих людей. За словами Д. Б. Ельконіна, дошкільний вік обертається навколо дорослої людини, як центру, навколо її функцій, задач. Дорослий цікавить

дошкільника в узагальненій формі, як носій суспільних функцій в системі суспільних стосунків (дорослий -тато, лікар, водій тощо). В соціальній ситуації розвитку Д. Б, Ельконін вбачає протиріччя: дитина є членом суспільства, поза суспільством вона жити не може, основна її потреба - жити разом з оточуючими людьми, але це здійснити неможливо, адже життя дитини проходить в умовах опосередкованого, а не прямого зв'язку зі світом. Єдиною діяльністю, яка дозволяє змодельовати стосунки в світі дорослих людей, включитися в уже змодельовані взаємини і діяти із середини цієї моделі, - це сюжетно-рольова гра.

Елементи рольової гри виникають і починають розвиватися в ранньому дитинстві. У рольовій грі діти задовольняють своє прагнення до спільного життя з дорослими і в особливій, ігровій формі відтворюють взаємостосунки і трудову діяльність дорослих людей. У період дошкільного дитинства гра стає провідним видом діяльності, але не тому, що дитина, як правило, більшу частину часу проводить в іграх, - гра викликає якісні зміни в психіці дитини.

Сюжетно-рольова гра - провідний тип діяльності дитини дошкільного віку, яка дає можливість орієнтації у зовнішньому світі, яку жодна інша діяльність дати не може. Всі типи діяльності дитини дошкільного віку, за виключенням самообслуговування, носять моделюючий характер. Сутність будь-якого моделювання, на думку Д. Б, Ельконіна, полягає у відтворенні об'єкта в іншому, ненатуральному матеріалі, в результаті чого в об'єкті виокремлюються такі сторони, які стають предметом спеціального розгляду, спеціального орієнтування.

Гра - це діяльність, в якій дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських стосунків, це особлива форма освоєння дійсності шляхом її відтворення, моделювання.

Ігрові дії - це дії, вільні від операціонально-технічної сторони; дії зі значеннями, що носять зображувальний характер. У грі діти переносять значення з одного предмета на інший (уявна ситуація). Тому, можливо, діти надають перевагу неоформленим предметам, за якими не закріплено жодної дії. Перенесення значень з одного предмета на інший обмежене можливостями показу дії. Процес заміщення одного предмету іншим підпорядковується правилу: заміщувати предмет може тільки такий предмет, з яким можна відтворити хоча б малюнок дії. Абстрагування від операціонально-технічної сторони предметних дій дає змогу змодельовати систему стосунків між людьми. Лінія розвитку дії: від операціональної схеми дії до людської дії, що має сенс в іншій людині; від одиничної дії до її смислу.

Ігрова дія носить знаковий (символічний) характер. Саме в грі найяскравіше виявляється знакова функція свідомості дитини, її прояв у грі має свої особливості: ігрові замітники предметів можуть мати значно меншу подібність з самими предметами, ніж, наприклад, малюнок із зображуваною дійсністю. Однак ігрові замітники повинні давати можливість діяти з ними так, як із предметом, що замінений. Тому, даючи свою назву вибраному предмету-заміннику і приписуючи йому певні властивості, дитина враховує і деякі

особливості самого предмету-заміннику. При виборі предметів-замінників дошкільник виходить з реальних відношень предметів.

Останній компонент у структурі гри - правила. У грі вперше виникає нова форма задоволення дитини - радість від того, що вона діє так, як вимагають правила. У грі дитина плаче і радіє залежно від виконуваної соціальної ролі. Цим починається лінія розвитку довільності, яка продовжується в шкільному віці.

У грі існує два види взаємостосунків - ігрові і реальні. Ігрові взаємостосунки - це стосунки за сюжетом і роллю. Реальні взаємостосунки - це стосунки дітей як партнерів, товаришів, які виконують спільну справу. Діти домовляються про сюжет, розподіляють ролі, обговорюють питання і непорозуміння, що виникають у ході гри.

Зазвичай, у цей період дитина зосереджена на своїх власних діях і мало звертає увагу на дії іншої дитини. Однак, у ході гри час від часу дитина починає спостерігати за тим, як грає інша дитина. Інтерес до гри однолітка якраз і приводить до спроб установити певні стосунки. Перші форми взаємостосунків з'являються в прагненні дитини наблизитися до іншої дитини, грати з нею поряд,.

З розвитком ігрових умінь і ускладненням ігрових задумів діти починають вступати в триваліше спілкування. Проникаючи в життя дорослих людей, дитина виявляє, що їхнє життя постійно протікає в спілкуванні, у взаємодії з іншими людьми. Прагнення відтворити у грі взаємостосунки дорослих приводить до того, що дитина починає потребувати партнерів, які грали б разом з нею. Тому виникає необхідність домовитися з іншими дітьми, разом організовувати гру, що включає кілька ролей. В спільній грі діти вчаться спілкуватися, узгоджувати свої дії з діями інших дітей.

Об'єднання дітей у спільній грі сприяє подальшому збагаченню і ускладненню змісту ігор. У грі діти переймають один у одного наявні знання, звертаються за допомогою до дорослих. Гра стає різноманітнішою та складнішою, що, в свою чергу, призводить не тільки до збільшення кількості учасників гри, але й до ускладнення реальних взаємостосунків, до необхідності чіткішого узгодження дій.

Реальні взаємостосунки дітей можуть виникати перед грою, коли діти тільки домовляються між собою, але можуть протікати в прихованому вигляді і в ході самої гри. Ігрові взаємостосунки можуть бути ускладнені реальними, якщо ініціатор гри бере на себе підпорядковану роль, але реально продовжує керувати грою.

Будучи провідною діяльністю дошкільного дитинства, гра має такі етапи розвитку:

1. Предметна гра

В молодшому дошкільному віці ігри носять процесуальний характер. У нескладних за змістом іграх сенс для дітей міститься в самому процесі дії, а не в тому результаті, до якого ця дія повинна привести. Етап предметної гри пов'язаний переважно з оволодінням специфічними функціями предметів, ще

недоступних дитині в практичній діяльності. Способом є розгортання і позначення у грі умовних предметних дій ("годувати ляльку", "різати хліб").

2. Рольова гра

У середньому дошкільному віці в іграх головне місце займає виконання ролі, а інтерес гри полягає саме у виконанні моделюючих стосунків дорослих дій. Етап рольової гри зумовлений оволодінням дитиною стосунками між людьми, що опосередковують ставлення до предметів. Цій грі відповідає і наступний за складністю спосіб - рольова поведінка, пов'язана з позначенням і реалізацією рольової позиції, яка підпорядковує собі предметні дії (грати "у лікаря", "у дочки-матері", "у міліціонерів").

3. Гра за правилами

На цьому етапі дітей цікавить не просто роль як така, але й те, наскільки реалістично вона виконується. Підвищується вимогливість дітей до правдивості і переконливості, реалістичності виконання ролей і сюжетів, використання ігрового матеріалу (у грі використовуються реальні предмети і речі, одяг дорослих), до дотримання правил у грі.

Етап ігор за правилами пов'язаний з виділенням дитиною прихованих у стосунках між людьми задач і правил людських дій і зрушень мотиву гри з процесу на результат. На цьому етапі з'являються ігри-драматизації, ігри-фантазування. Третій спосіб побудови гри - складання сюжету, пов'язане з розгортанням у грі послідовності цілісних ситуацій ("грати в лікарню", "грати в перукарню").

Образотворча діяльність дитини давно вивчається дослідниками з точки зору вікової еволюції дитячого малюнка, психологічного аналізу процесу малювання, вимірювання обдарованості при малюванні. Образотворча діяльність дитини відрізняється від образотворчої діяльності дорослої людини. Діяльність дорослого художника спрямована на результат, тоді як для дитини продукт образотворчої діяльності відіграє другорядну роль. На перший план для неї виступає сам процес створення малюнка. Тому діти малюють захоплено, але після завершення, часто викидають малюнок. Тільки в кінці дошкільного віку дитина починає звертати увагу на малюнок як на продукт образотворчої діяльності.

Італійський психолог К. Річчі вважав, що образотворча діяльність в своєму розвитку проходить два етапи - дообразотворчий і образотворчий, які, у свою чергу, поділяються на кілька стадій.

Перша стадія дообразотворчого етапу - стадія каракулів, яка починається у віці двох років. Перші каракулі, - зазвичай, випадкові мітки. В цей час дитину цікавить не зображення, а олівець. На цій стадії розвитку вона ще не вміє пов'язувати зорові образи з малюванням. Вона одержує задоволення від самих рухів, пов'язаних з водінням олівцем по паперу. Дитина, як правило, не здатна намалювати що-небудь реальне.

Приблизно через шість місяців після початку стадії каракулів у дитини виникає можливість зорового контролю за малюванням. Діти малюють з великим ентузіазмом, оскільки координація між зоровим і моторним розвитком є значним досягненням дитини.

Друга стадія цього етапу - стадія наступної інтерпретації (від 2-х до 3-х років). Вона мало відрізняється від попередньої якістю зображення. На цій стадії дитина починає давати назви своїм малюнкам, які, як і раніше, складаються з каракулів. Називання каракулів має велике значення, оскільки тут можна говорити про появу нової якості - зміни в мисленні дитини. Якщо раніше дитина одержувала задоволення від рухів як таких, то тепер вона починає пов'язувати свої рухи з навколишнім світом. Починається перехід від "мислення в рухах" до "образного мислення". Загалом на стадії малювання каракулів найбільш важливою для дитини стає можливість створювати лінії і форми, оволодівати моторною координацією, будувати образне відображення навколишньої дійсності.

Першу стадію образотворчого етапу складають малюнки з примітивною виразністю (3-5 років). Ці малюнки "мімічні", а не "графічні". Другу стадію складають схематичні малюнки (6-7 років). Дитина зображує об'єкти з тими якостями, які їм притаманні.

Вітчизняними дослідниками була виявлена ще одна стадія в розвитку дитячого малювання - малювання на підставі спостереження (7-8 років). При цьому велике значення має формування навичок спостереження об'єктів, а не техніка малювання.

Знаючи ці особливості розвитку образотворчої діяльності, дорослий може цілеспрямовано керувати творчими проявами дітей. Одних він може спрямовувати на площину малюнка і показувати іншим, як зображення пов'язане з грою, казкою, драматизацією.

Л. С. Виготський розглядав дитячий малюнок як перехід від символу до знаку. Дитячі малюнки - символи предметів, оскільки вони подібні до зображуваних, слово такої подібності не має, тому воно стає знаком. Малюнок допомагає слову стати знаком. Тому дитячий малюнок слід розглядати як своєрідну мову, як підготовчу стадію письмової мови.

Крім гри і образотворчої діяльності, в дошкільному віці діяльністю стає також сприйняття казки. Це найулюбленіший літературний жанр дитини. Ш. Бюлер вивчала роль казки в розвитку дитини. Вона дійшла висновку, що герої казок прості і типові, вони позбавлені будь-якої індивідуальності. Часто вони навіть не мають імен. їхня характеристика вичерпується двома-трьома якостями, зрозумілими дитячому сприйняттю. Але ці характеристики доводяться до абсолютної міри: небувала доброта, хоробрість, винахідливість. При цьому герої казок роблять все те, що роблять звичайні люди: їдять, п'ють, працюють, одружуються тощо.

Сприйняття маленької дитини відрізняється від сприйняття дорослого тим, що це розгорнута діяльність, що має потребу в зовнішніх опорах. Дитина стає на позицію героя твору, намагається подолати перепони, які стоять на її шляху. Співпереживання подібне до ролі, яку бере на себе дитина в грі. Перші дитячі книжки повинні бути книжками з картинками, і картинки виступають основною опорою при простеженні дій.

Будь-яка казка - це оповідання про відносини між людьми, вона вводить в коло таких стосунків, яких вона в реальному житті може не помічати. Форми

елементарної праці цікаві і важливі тому, що між дитиною і дорослим встановлюються своєрідні стосунки: стосунки реальної взаємодопомоги, координації дій, розподілу обов'язків. Всі ці стосунки, виникаючи в дошкільному віці, в подальшому продовжують розвиватися.

Ще один вид діяльності в дошкільному віці - учіння. Розвиток неможливий поза навчанням, поза процесом передачі дитині суспільно вироблених способів дії. Навчання вплетене у всі види діяльності дитини. Спочатку воно ще невиокремлене в самостійний вид діяльності. Але поступово в дитини виникає тенденція до навчання. Це навчання елементарним прийомом і діям, виокремлюючись з продуктивної діяльності, ще не містить системи, характерної для засвоєння наукових понять, знань. До кінця дошкільного віку дитина переходить від спонтанного типу навчання до реактивного типу навчання за програмою, запропонованою дорослою людиною, і дуже важливо зробити так, що дитина хотіла робити те, чого хоче дорослий.